

Бакирова Г.

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР – ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫК КАРАЖАТТАР

Бакирова Г.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ – ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА

G. Bakirova

PHRASES – LEXICOGRAPHIES RESOURCES

УДК: 81-373

Макалада кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин сөздүктөрдө чагылдырылышы боюнча илимий-теориялык пикирлер камтылды.

Негизги сөздөр: *фразеологизмдер, котормо сөздүк, түшүндүрмө сөздүк, фразеологиянын объектиси жана башка туруктуу сөз тизмектери.*

В статье рассматриваются научно-теоретические взгляды по описанию кыргызских фразеологизмов в словарях.

Ключевые слова: *фразеологизмы, переводной словарь, толковый словарь, объект фразеологии и устойчивые словосочетания.*

This article is about how we must use phrases and lexicographies resources in sciential theory and in some dictionaries.

Key words: *phrases, translation dictionary, the objects of phrases, other stable manuscripts.*

Тилдик факт-материалдардан белгилүү болгондой, XX кылымдын экинчи жарымынан тартып, кыргыз тилиндеги фразеологизмдер илимий изилдөөлөрдүн объектисине айланып, атайын максаттуу түрдө жыйналып, окуу китептеринде, илимий эмгектерде жарык көрүп, кадыресе сөздөрдөй эле сөздүктөрдө каттала баштаган. Буга фразеологизмдердин бир канча компоненттен тургандыгына карабастан сөз сыяктуу бир гана маанини туюндурушу, функционалдык милдетти аткарышы себеп болгон. Ошондуктан фразеологизмдер эл оозунан жыйналууга, диалектологиялык изилдөөлөрдө лексикалык бирдиктер катары жергиликүү өзгөчөлүктөрү менен чогултулууга, тил үйрөнүү жана үйрөтүү милдеттерин аткарган котормо сөздүктөрдөн да орун алууга укуктуу тилдик бирдиктер болуп саналат. Мына ушундай табиятынан улам тилдин даяр материалы катары фразеологизмдердин теориялык маселелери аныктала электе, тил илиминин өзүнчө бир бөлүмү катары тааныла элегинде эле лингвистикалык эмгектердин мисал объектилери, сөздүктүн материалы катары белгилүү боло баштаган.

Мындай иштердин натыйжасы катары башка лексикалык бирдиктер менен катар кыргыз тилиндеги фразеологизмдер бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тилинин сөздүктөрүнө киргизилип келе жаткандыгын белгилесек болот. Маселен, академик К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” биринчи жолу кыргыз тилиндеги туруктуу сөз айкаштарына кеңири орун берилип, фразеологизмдер атайын белги

менен киргизилип, алардын маанилери орус тилине которулуп, айрымдары сөзмө-сөз которулуу менен талдоого алынган. Сөздүктүн 1965-жылдагы экинчи басылышында кыргыз тилиндеги фразеологизмдер мисал катары арбын пайдаланылган.

К.К. Юдахин макал-ылакаптардын, туруктуу сөз айкаштардын, идиомалардын, учкул сөздөрдүн жана чыгармалардан алынган цитаталардын сөздүктө көп камтылгандыгын, мындай болбосо, сөздүктү пайдаланган адамга кээ бир сөздөрдүн мааниси түшүнүксүз болуп кала тургандыгын: «...фразеология, приводимая в словаре, требует включения слов, которые могли бы отсутствовать. Так, при глаголе *өкүр* - есть примеры: *көрүндө өкүрчү киши* или *көрүндө өкүргүр!* Это, по существу, уже идиоматика,» - деп, сөздөрдүн маанилерин чечмелөөдө фразеологизмдерден башка макал-ылакап, учкул сөздөрдүн да киргизилгендиги жөнүндө: «много думал я над формой перевода слов, словосочетаний, поговорок, идиом,» - деп белгилөө менен, бир нече мисалдарды келтирген: *эшек такала - или чочко такала - битъ баклуши* (бездельничать). Ал мындай пикирлери менен котормо сөздүккө туруктуу сөз айкаштарын, анын ичинде, фразеологизмдерди киргизүүнүн зарылдыгын далилдеп, аларды сөздүктө чагылдыруунун жолдорун иштеп чыккан.

Окумуштуу кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин орус тилинде дал келген эквивалентин, түшүндүрмөсүн жана фразеологизмдердин маанисин так берүү үчүн сөзмө-сөз котормосун сунуш кылган: *обур агыт - или напси агыт* - жадничать, зариться (*агыт* - деген сөздө, 21-б.); *адат айда* - следовать обычаю, соблюдать обычай (*айда* - деген сөздө, 29-б.); *абийри айрандай төгүлдү* он вконец опозорен, он обесчещен (*айран* деген сөздө, 33-б.); *тилине алы жетпейт* или *оозуна алы жетпейт* он невоздержан на язык (*ал* III деген сөздө, 43-б.); *чаң жукпас или чаң жукпаган* - изворотливый, ловчила, неуловимый; *чаңга илээшпей калды* он немного отстал; *көзүнө чаң толгон жок* или *көзүнө чаң толо элек* он еще молод для ратны дел; (*чаң* I деген сөздө, 844-б.) ж.б.

Демек, фразеологизмдердин лексикографиялык эмгектердин объектиси катары статуска ээ болушунда академик К.К. Юдахиндин тажрыйбасы үлгү катары кызмат кылат. Ошону менен бирге фразеологизмдер алгачкы окуу китептеринде, лексикографиялык бирдик катары К.К. Юдахиндин “Кыргызча-

орусча сөздүгүнүн” тиешелүү сөз макалаларында камтыла баштагандыгынан тартып, бара-бара атайын жыйналып, кыргыз тилиндеги кийинки сөздүктөрдүн материалы болууга чейин өнүктү.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер чыныгы лексика-фразеологиялык маанисинде белгилүү тилчилер А.Биялиев менен Н.Л. Хмельницкая тарабынан жарыкка чыгарылган “Орусча-кыргызча фразеологиялык сөздүктүн” объектиси катары камтылган. Ал эмгекте орус тилиндеги фразеологизмдер реестрде берилип, алар кыргыз тилине которулуп, кыргыз тилиндеги мааниси дал келген фразеологизмдер да кошо киргизилген.

Тилдеги фразеологизмдердин бай материалдарынын атайын чогултулуп, жыйналышы менен “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү” эки жолу (1980, 2001) жарык көрдү.

Фразеологиялык сөздүктүн экинчи басылышы Ж.Осмонова, К.Конкобаев, Ш.Жапаровдор тарабынан жарыкка чыгарылып, анда 7980 фразеологизм камтылгандыгы белгиленген. Бул сөздүктүн баш сөзүндөгү: “1980-жылдагы сөздүктө идиомалык мүнөздөгү гана фразеологизмдер киргизилген, бул сөздүктө фразеологиялык ширешме жана бирдиктерге да орун берилди”, “фразеологизмдер канча компоненттен турса, ошончо жерге жайгаштырылды,” - деген пикирлер авторлор тарабынан сөздүккө кыргыз тилиндеги татаал түзүлүштөгү туруктуу айкаштардын дээрлик бардыгын камтуу аракеттери болгондугунан кабар берет. Бирок сөздүктө идиома менен фразеологиялык ширешме, бирдиктердин айырмачылыгын көрсөтүүчү эскерткич маалыматтар берилген эмес. Ошондуктан аталган сөздүктө фразеологиянын объектиси өтө кеңири каралып, фразеологизмдердин табиятына ылайык келбеген тилдик бирдиктердин да камтылгандыгы азыркы учурга чейин фразеологизмдердин табиятынын такталбай келе жаткандыгынын далили болуп эсептелет.

Маселен, кыргыз тилинин морфологиясы боюнча жазылган эмгектерде татаал сөздөр катары каралган *ала көлөкө, ата журт, ата мекен, аксакал, арык чырай, башаламан, беш бетер, жан дүйнө, жарыш сөз, жорго сөз, кадыр түн, көксакал ж.б;* тууранды сөз түгөйлүү татаал этиштерге кирген *аж-аж этүү, дүңк дей түшүү, дың дебөө, жылт берүү, зуу этүү, зырп этүү ж.б;* синтаксистик эмгектерде киринди сөздөр, эркин сөз айкаштары, ал гана эмес, сүйлөмдүк түзүлүштөгү *анан калса, араңдан зорго, бактыга жараша, бар болгону, барынан жогоу, болду-болбоду, иши кылып, ай арасы, ак алтын, баланын сөзү, бата кылуу, баш чайкоо, бекер сөз, жер соорусу, журт атасы, ит катары көрүү, ичи жакшы, ичкиликке берилүү, каап сүйлөө, кайым айтышуу, кан күйгөн согуш, башы ордунда эмес, бетинде кызылы бар, бир ачууңду бер ж.б.;* акыркы учурда паремия катары эсептелген *ант ургур, багың байлангыр, балакет баскыр, бети курусун, жаагыңды бас, желкемдин*

чуңкуру көрсүн, кагылып кетейин, кара жерге кир сыяктуу тилдик бирдиктер сөздүктө катталган. Бул сыяктуу факт, материалдар бир эле тилдик бирдикти ар башка тилдик системанын объектиси катары карай берүү тилди үйрөнүүчүлөр үчүн түшүнбөстүктү, ыңгайсыздыкты жаратарын белгилеп, алардын чегин тактап алуу мындай кемчиликтерди жоюунун бирден-бир жолу экендигин айткыбыз келет. Ошондой болсо да, аталган сөздүктөрдө жалпы эле окурмандар жана илим изилдөөчүлөр үчүн бай материалдар жыйналып, алардын маанилери түшүндүрүлүп, коомчулукка тартууланган.

Профессор Х. Карасаевдин «Накыл сөздөр» деген эмгегинде автор өзү белгилегендей, макал-ылакаптардын, учкул сөздөрдүн колдонулушу тиешелүү мисалдар аркылуу талдоого алынып, түшүндүрмөлөр берилген. Аталган эмгекте башка накыл сөздөр менен катар фразеологизмдердин да камтылгандыгы жөнүндө сөз болбогону менен, *адалдан түгү жок, азат бою тик туруу, ак каптал, ак төөнүн карды жарылуу, ала жипти аттабоо, алты саны аман, ат кара тил болгондо, ат тезегин кургатпоо, балтыр бешик бала, жаасы катуу, жарасы жеңил, изин суутпай, ичтен чыккан ийри жылан, кабыргаңа кеңеш, кара далы, колтук ачуу, оозу күйүү, сары узине чөп салуу, сызга отургузуу, тезге салуу, тил эмизүү, чер жазылуу* сыяктуу көптөгөн фразеологизмдер макал-ылакаптар, учкул сөздөр менен катар коюлуп, алардын маанилери чечмеленип, айрым фразеологизмдердин этимологиясы түшүндүрүлгөн. Мында фразеологизмдердин калыптанышы, тутумдук түзүлүшү, аткарган милдеттери өңдүү талдоолор жүргүзүлгөн эмес, анткени мындай маселелер Х. Карасаевдин эмгегинин максатына кирбеген.

Белгилүү тилчи-окумуштуу Ж.Мукамбаевдин окуу китебинде фразеологизмдердин структуралык түзүлүшү, морфологиялык касиеттери, лексикалык маанилери, эркин сөз айкашы менен болгон карымкатышы, диалектилик, говордук өзгөчөлүктөр сыяктуу маселелер каралса, “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүндө” диалектилик, говордук фразеологизмдерге мисалдар арбын камтылып, маанилери чечмеленген.

Автор: «Ар бир фразеологизмдин структурасы жекече мүнөзгө ээ болуп, анын лексикасы семантикалык кубулушка жараша ар башка сандагы сөздөрдөн туруп, морфологиялык, синтаксистик каражаттар аркылуу түзүлөт. Фразеологизмдин составындагы сыңарлардын ич ара чырмалышып келиши ошол фразеологизмдин составындагы сөздөрдүн семантикасына жараша ар түрдүү болот,» - деген жыйынтык чыгарган. Ал этиш сөздөр менен аяктаган фразеологизмдерге этияттык менен мамиле кылуу керектигин белгилеп, *кол кабыш* деген фразеологизмдин структуралык түзүлүшү өзгөрүп, «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» *кол кабыш кылуу* деген айкалыштын бүтүндөй тутуму менен фразео-

логизм катары көрсөтүлгөндүгүнө кайчы пикир айтып, «... мында ажырагыс байланышта турган сөздөр – *кол кабыш*. Ал эми *кылуу* деген этиш сөз эркин айкалышта» тургандыгын далил кылып көрсөткөн. Окумуштуу фразеологизмдердин структуралык типтеринин он алты түрүнө тиешелүү мисалдарды келтирген. Ошондой болсо да, автор фразеологизмдерди кең маанисинде алып, алардын катарына макал-ылакаптарды, учкул сөздөрдү, татаал сөздөрдү, эркин сөз айкаштарын, сүйлөмдөрдү кошуп караган учурлары кездешет. Мисалы: *чоң кербез, жети аркар, көк канат, түтөк чөп, суроо белгиси, мандат комиссиясы - татаал сөз; тар жол, башка салса, үйдүн көркү, эмгектеги жеңиш – эркин сөз айкашы; Билим – күч. Кардым ачты. Мыктынын мыктысы тура. Азыр бооруңар ката элек балапаныңар. – сүйлөм* ж.б. Окумуштуунун бул сөздүгү диалектологиялык мүнөздө болгондуктан, аны фразеология боюнча атайын лингвистикалык пландагы илимий-изилдөө катары кабыл алууга болбойт.

Изилдөөчү Г.Ж. Жамшитова кыргыз жана орус тилдериндеги этиштик фразеологизмдерге анализ жүргүзүп, алардын тилдер аралык бири-бирине эквивалент катары дал келүү же дал келбөө өзгөчөлүктөрүн жана лексика-семантикалык маанилери боюнча түшүндүрүлүшүн талдоого алган. Анын илимий-изилдөө ишинде фразеологизмдердин котормо сөздүктөрдө чагылдырылышы каралып, атайын принциптер иштелип чыккан. Изилдөө ишинин натыйжасында ал “Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча тематикалык фразеологиялык сөздүгүн” жарыкка чыгарган.

Сөздүктө кыргыз тилиндеги 740, орус тилиндеги 605 фразеологизм камтылып, алар которулуп, түшүндүрмөлөрү берилүү менен жарык көргөн. Автор сөздүккө: «Кош тилдүү фразеологиялык сөздүк, негизинен, тилди билбеген, же начар өздөштүргөн адамдарга фразеологизмдерди тематикалык шартка ылайыктап колдонуу үчүн багытталган. Бардык этиштик фразеологизмдерде адамдардын сын-сыпаты жана кыймыл-аракети чагылдырылган 102 бөлүм темадан турат,» - деген мүнөздөмө берген. Автор бул

сөздүгүндө фразеологизмдердин этиштик мүнөзүн чагылдырган, бирок Ж.Мукамбаевдин «этиштик фразеологизмдерге этияттык менен мамиле кылуу зарыл» деген пикири эске алынбаган, анткени этиштик фразеологизмдердин тутумуна кошулуп айтылган сөздөрдү бардык учурда эле компонент катары эсептөөгө болбойт.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди түшүндүрмө жана котормо сөздүктөргө каттоо боюнча эмгектенген окумуштуулар тарабынан бир топ ийгиликтердин жаралгандыгын кийинки учурда академик А.Акматалиев баш болгон белгилүү тилчи окумуштуулар тарабынан түзүлгөн “Кыргыз тилинин сөздүгүнүн” материалдары да далилдейт.

Тилибиздеги фразеологизмдердин лексикографиялык материал катары сөздүктөргө камтылышы алардын илимий-изилдөө иштеринин негизги объектиси болуп активдүү иликтенишине, фразеологизмдерди чагылдыруунун ыкмаларынын жайылтылышына шарт түзөт. Сөздүктөрдүн материалдары фразеологизмдер боюнча али да болсо тактоого, толуктоого муктаж болгон маселелердин арбын экендигинен кабар берип турат.

Адабияттар:

1. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. - Ф., 1980.
2. Жамшитова Г.Ж. Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча тематикалык фразеологиялык сөздүк. - Б., 2003.
3. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. - Ф., 1979.
4. Карасаев Х. Накыл сөздөр: Тил казынасынан баян. - Ф., 1982, 1987.
5. Кыргыз тилинин сөздүгү (Түз. А.А.Акматалиев, С.Ж.Мусаев, Ж.Осмонова ж.б. - Б., 2010).
6. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү (Түз. Ж.Осмонова, К.Конкобаев, Ш. Жапаров. - Б., 2001).
7. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү (Түз. Э.Абдулдаев, Д.Исаев, Орузбаева Б.Ө. ж.б. - Ф., 1980).
8. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. - Ф., 1972.
9. Русско-киргизский фразеологический словарь (Сост: А.Биялиев, Н.Л. Хмельницкая). - Ф., 1977.
10. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. - М., 1940.

Рецензент: д.филол.н., профессор Мирзахидова М.